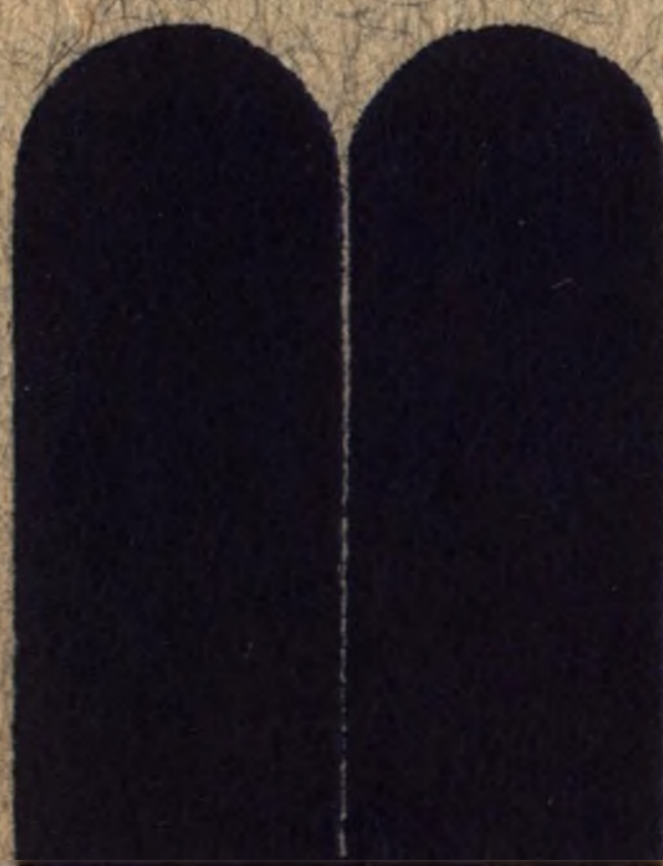

AZ ÉZSAJÁS
VALLÁSOS TÁRSASÁG FÜZETEI

3. FÜZET

GOLDZIHER IGNÁC

HAGYOMÁNY
ÉS DOGMA

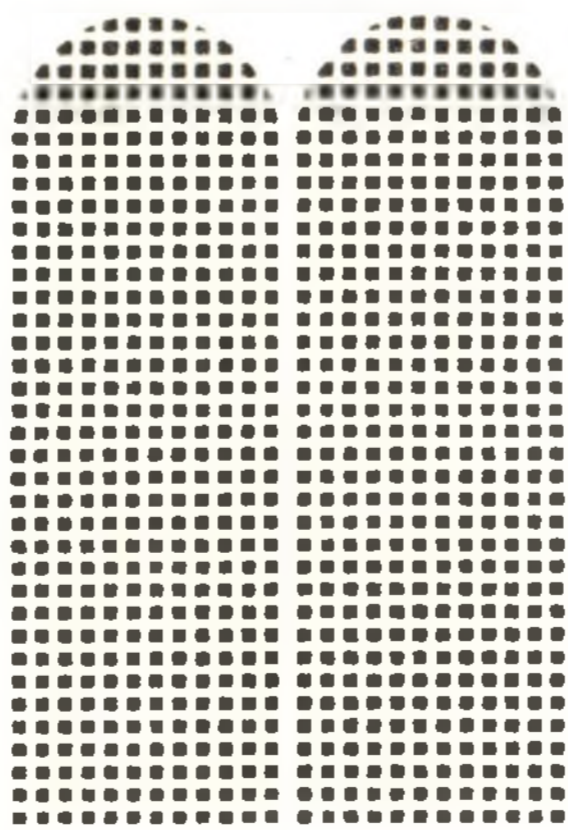
BUDAPEST, 1935. ÉZSAJÁS VALLÁSOS TÁRSASÁG
GERGELY R. BIZOMÁNYA

AZ ÉZSAJÁS
VALLÁSOS TÁRSASÁG FÜZETEI

3. FÜZET

GOLDZIHÉR IGNÁC

HAGYOMÁNY
ÉS DOGMA

BUDAPEST, 1935. ÉZSAJÁS VALLÁSOS TÁRSASÁG
GERGELY R. BIZOMÁNYA

**A stockholmi zsinagógában
1913 október 3-án, újév másodnapján
tartott előadás magyar fordítása**

Felelős kiadó : Dr. Naményi Ernő, Budapest, VI., Lendvay-uca 25. sz.

101.35 HUNGARIA NYOMDA R.T.

A jelenkor vallási problémáinak szempontjából a legfontosabb kérdések egyike a *hagyomány és dogma* viszonyának kérdése.

A következőkben néhány gondolatot akarok kifejteni, amely *minden* vallásos életet és gondolkodást, s így a *zsidót* is, velejében érint. Mert nincsen kérdés, amely döntőbben követelné minden vallás életfeltételeinek vizsgálatát, mint ha azt kérdezzük: mely tényezők biztosítják a szerves összefüggést a vallás jelene és jövője és a vallás ősi multja között?

E szerves, eszmei összefüggés orgánuma az, amit a vallási élet jelenségein és tényein belül tradíciónak, *hagyománynak* szoktunk nevezni.

Elmélkedésünk tárgya az, hogy mily értelemben tekinthetjük a hagyományt, sőt, mint látni fogjuk, *csakis* a hagyományt, a vallási tényeket alkotó összes jelenségek igazi életidegének.

Hagyományon általában azt értjük, ami a multból nemzedékek során át közvetlenül reánk szállott.

A hagyomány tárgya lehet először is *konkrét*, megfogható, tulajdonképpeni értelemben vett objektum; mondjuk például egy régi szöveg, régi könyv, vagy régi időkből reánk származott egyéb tárgyi emlék.

De az ilyen valóságosan megfogható tárgyakon kívül vannak a hagyománynak *eszmei* tárgyai is: gondolatok, erkölcsi nézetek, amelyeket előző nemzedékektől vettünk át s amelyekhez magunknak is belsőleg közünk van. Ez a szubjektív vonat-

kozás feljogosít arra, hogy ama gondolatokat és képzeteket hozzánk való tartozásukban hagyományoknak, közelebbről a *mi* hagyományainknak mondjuk.

A hagyomány fogalmának már ez az elhatárolása arra késztet, hogy a hagyományok nagy tömegén belül bizonyos különbséget tegyünk. Ez a különbségtevés épp abból adódik, hogy szemügyre vesszük a szubjektív vonatkozást közöttünk és a hagyománynak nevezett tárgy között.

Ebből a szempontból a hagyománynak két fajtáját különböztetjük meg. Nagyon közeleső, hogy ezt a különbséget abból a körből vett analógiával szemléltessük, amelyben az ember szellemisége a legszembeötlőbben jut kifejezésre: a *nyelv* életéből. A nyelv is különben hagyomány tárgya; az egyén, aki él vele, nem találja fel újonnan. Mindegyikünk úgy bírja, mint korábbi nemzedékekről reá származott szerzeményt, amelynek életében és fejlesztésében tevékeny része van minden egyesnek, aki lelki élete kifejezésére használja. Ez utóbbi mozzanat alapján, amellyel a nyelvahagyományok nagy körét már eleve kizárjuk, szembeötlő különbség adódik: a *holt* és az *élő* nyelvek között való különbség. Erről napjainkban a nyelvoktatással kapcsolatos vitákban is untig eleget hallunk. Mind a két fajta nyelv a hagyomány tárgya. Míg azonban például a hieroglifákban és az ékiratokban bebalzsamozott nyelvemlékeket mint rég letűnt szellemi élet tanuit mintegy a sírboltokból emeljük ki, amelyek annak *emlékét* a teljes feledéstől megóvták; míg a tudós, aki egy ködös őskor e rejtélyes emlékeinek értelmezésével a jelen művelődési kincsét gazdagítja, az oly szorgalmasan és éleselméjűen kutatott nyelvi hagyománnyal mint megcsontosodott, örökre lezárt *objektummal* áll szemben, amelynek életében az *ő* saját lelkének nincs része: addig lelkünk egész hevével, szellemünk minden érzésével munkálkodva veszünk részt anyanyelvünknek, szellemi egyéniségünk forrásának és szervének, életében. Minden gyermek gagyogásá-

val újraszületik, mint élő az élőből; elődeink szellemiségében elevenen tenyésztett s mi mint eleven birtokot vettük át azoktól. Kimondja azt, ami lelkünkben él, s cselekvő életünkkel való összeszővődése által nő, gyarapszik, fejlődik; folyton gazdagodik szellemünk gazdagodásával s annak adekvát kifejezésére törekszik. Igenis, *magunk előtt találtuk*, mint hagyomány szállt reánk, de nem sírboltokból emelték ki s nem az emlékek kamráiban őrzik meg; az életből és az élettel tanultuk meg s mint élő és elevenen hatót adjuk át, meggazdagítva és megszépítve, a következő nemzedéknek.

Ez az elmélkedés szempontot kínál a hagyományok megkülönböztetésére. Kétféle hagyomány van, amely hatásra nézve teljességgel különböző egymástól: van elhalt, *holt* és van továbbható, *élő* hagyomány.

Aki Kairóban meglátogatja a gyönyörű régiségtani múzeumot, egyik elsőemeleti teremben 17., 18. és 19. dinasztiabeli fáraóknak öt múmiakoporsóját találja s különösen nagy csodálkozással áll meg a Kr. e. 14. század nagy fáraóinak, I. Szetinek és II. Ramszesznek üveg alatt őrzött, Dair al-Bahri síraknáiból kiemelt múmiái előtt. E korszakos felfedezés történetét elbeszéli minden katalógus. Mi idősebbek annak idején belső megindultsággal olvastuk leírását a királyi halottasmenetnek 1881 júliusában, amikor az ország hajdani uralkodóinak több mint háromezeréves koporsóikban sértetlenül megtalált testi maradványait káprázatos hajókon, királyi tiszteletadással vitték a Niluson lefelé, hogy — egy állami régiségtani múzeumban mint nem mindennapi „attrakció“, az 1777-es, illetve 1180-as lajstromszám alatt gondosan katalogizálva, üveg alá tétessenek és az utazási könyvekben kétös csillaggal szerepeljenek. Bizonyos, hogy alig van valami ennél érdekesebb. De én is alig tudnék érdekesebb példát mondani, amely tökéletesebben szemléltetné a holt hagyomány mibenlétét. A régi fáraók múmiái kívánatos tárgyak egy múzeum ré-

szére; azonban az ország mai lakóinak történeti tudatától idegenek; a jelent nem fűzi tudatos folytonosság ahhoz a letűnt korszakhoz, amelyben ama királyok nagyot műveltek ezért az országért; emléküik nem élő eleme a hazafiasságnak. Nem emelnek nekik mauzoleumot, ahova az utódok elzarándokolnak azért, hogy egy elevenen továbbható múlttal kegyeletesen mély lelki kapcsolatban maradjanak; nem szimbolumai a történeti hivatásnak és a történeti feladatnak, lelkesedést keltve és a nemzeti öntudatot táplálva; holt maradékai egy halott múltnak, történeti hieroglifák, amelyeken talán egy hamis *romantika* ámító szikrája lángra lobbanhatna.

Íme, ez volt példája az elhalt, *holt hagyomány*-nak.

Ezzel szemben mit kell *élő hagyományon* értenünk? A korábbi nemzedékekről, amelyekhez szellemi folytonosság fűz, reánk szállt eszmét, gyakorlatot vagy intézményt, amelyeket a lelkiélettel való szerves kapcsolatuk révén az egymást követő s bennük eleven és tevékeny részt vevő nemzedékek mindegyike *újra megszerez és újra teremt*.

Nem hízelelhetek magamnak azzal, hogy itt szakszerű meghatározást adtam, de talán igenis azzal, hogy kiemeltem az *élő hagyomány* legfontosabb ismertetőjegyeit a *holt hagyománnyal* szemben. Azt mondjuk:

1. Korábbi nemzedékek oly eszmét vagy gyakorlatot teremtettek, amelyek a vallási fölfogást meghatározzák.

2. Mi utódok, történeti életet élve, *tudatos* folytonosságban vagyunk a nemzedékek sorával, amelyek amaz eszmét vagy intézményt fejlesztették.

3. Együttműködünk elődeinkkel ama gondolatban vagy gyakorlatban nyilvánuló hagyománynak továbbalakításában. Mert ebben, hogy először is tudatos szellemi folytonosságban vagyunk a hagyományt megteremtő, fejlesztő és reánk átszármaztató nemzedékekkel, hogy továbbá szellemi te-

vékenységünkkel magunk is közreműködünk a hagyomány szerves hatásában olykép, hogy a múlt örökét a benne való részvevésünk által mindig újra meg újra teremtyük — ebben nyilatkozik a hagyomány élő volta, ebben lelki hatékonysága a közösségre, amely a hagyomány őrzője, letéteményese.

Itt azonban jogosan azt lehet kérdezni: hogyan is kell gondolnunk a hagyománynak ezt a nemzedékről-nemzedékre folyton megújuló, soha véglegesen meg nem nyugvó újjáteremtését? Ezt minden élő intézmény fejlődéstörténete a legvilágosabban szemlélteti. Ha azt akarjuk, hogy a hagyomány szerves eleme legyen szellemi és erkölcsi életünknek, akkor nem különülhet el szellemi erőink összműködésétől, mindazoktól a tényezőktől, amelyek együttesen alkotják szellemi és erkölcsi életünket, röviden, *műveltségünket*; hanem vele a legbensőbb kölcsönhatásban kell állania, egyrészt cselekvően kell azt befolyásolnia s másrészt hatását magába kell fogadnia.

Időzzünk itt kissé a vallási hagyományoknál s alkalmazzuk rájuk az előző fejtegetéseket, hogy mintegy kipróbáljuk helyességüket a kultúremberiség e rendkívül fontos birtokán. Azok az emóciók, amelyek vallásos hangulatunkat keltik, amelyek megnyilatkozásukat és kifermálásukat vallási gondolatokban és intézményekben találják, amelyek évezredek óta járták át az emberiség lelkét, — nem élnek elszigetelten a léleknek egy elzárt szögletében, nem válnak külön annak minden egyéb birtokától. A lélektan szaktudósai szerint ez éppenséggel képtelen felfogás volna a lélek életéről. A vallásos hangulatnak nincs külön együttrezgő szerve a mi lelkünkben. Ahol megvan, ott mint sajátos modalitás jelenik meg egy osztatlan egészen. Ebből következik, hogy amit mint vallási hagyományt tudatunkban hordozunk, ha igazán becsületes alkatrésze szellemünknek s nem talán minden életjogosultság és hivatás nélkül való parazita kinövés, elválaszthatatlanul össze van nőve

szellemi életünknek minden egyéb tartalmával: erkölcsi rendeltetésünkkel, műveltségi birtokunkkal, tudományos meggyőződéseinkkel, társadalmi törekvéseinkkel, esztétikai hajlamainkkal. Szellemiségünk ez elemeivel elválhatatlan egységet kell alkotnia, a velük való harmóniája, azonossága ad neki jelentőséget. Sőt, életét is csak ez a helye a lelkiélet egységében adja meg neki. Ha ez az egység nem jött létre, vagy ha valamilyen zavaró akadály gátolja, vagy meg is szüntette, akkor a vallási hagyományok nem élnek igazi, egészséges életet lelkünkben, betegesen tengetik létüket s ártalmára is lehetnek az egészsnek, amelyhez kapcsolódtak, anélkül, hogy életében részük volna.

Más szavakkal: A vallási hagyományok a lélek életében élnek, az egyesében csakúgy, mint a közösségében. Részt kell venniök haladó fejlődésünkben, ismereteink, tapasztalataink, egész tudományos birtokunk szerzésében. A szellemi haladásnak a kis és nagy közösségeken, a hagyomány e megőrzőin, belül szükségszerűen megfelel a hagyománynak ama bizonyosságok értelmében való felfogása, amelyeket a szellem minden időben magáévá tett s amelyeknek tevékenysége irányát megszabják. Velük fejlődik a hagyomány; önkéntelenül új, a szellem meggyőződéseivel és bizonyosságaival összhangzó értelmezést kap. Ennélfogva szervesen fejlődik. Ebben a fejlődésben, amely, fogalmának megfelelően, lényegét érintetlenül megóvja, nyilvánul élő volta. Fejlődésképesége tanúsítja az élethez való képességét. A fejlődés hiánya viszont tanusága annak, hogy halott, hogy nem része a lélek életének, hogy nem szerves eleme neki; tanusága annak, hogy nem él. A fejlődés és a fejlődésképeség megszűntével az élő és ható hagyomány elhal s a holt hagyomány körébe jut. Hatékonysága látszat csupán; pillanatnyi mesterkéltségre támaszkodik, amelyek nem felelnek meg lelkünk határozott és állandó tartalmának, nem otthonosak benne, hanem idegenszerűek, esetlegesek, alkalmiak, a lelkiélet szerves egységében

nem részeseek; legjobb esetben mintegy kedves vendég, a háznak nem állandó lakója, akinek kedvéért mindenféle cifrasággal díszes lakosztályt nyítnak, vagy pedig régiségtani szemlélődésre alkalmat adó „tiszteletreméltó rom“, amelyet „a történeti emlékművek sorában szeretnénk megőrizni.“ (V. ö. M. Schwab: Salomon Munk... sa vie et ses oeuvres. Paris 1900, 172. l.) Ilyen a vallási hagyomány fenntartása a régiségmúzeum szempontjából.

Hiszen ismerjük azokat a nemes hangulatokat és szentimentális érzéseket is, amelyekkel a holt, már nem a tudat igaz egységében élő hagyományt pillanatokra galvanizálják s mint látszólag élőket mutatják be. De nem az ilyen hamis, romantikus látszatban, amelyre olykor, jogtalanul, a kegyelet szent szavát alkalmazzák, él a vallási hagyomány. Sokkal inkább a fejlődés valóságában és igazságában, a vele való azonosságban él. Nem régiségtani múzeumokból hozzák elő, ahol *pro aeterna memoria* mint bebalzsamozott szent múmiát őrzik, hogy időről-időre az utódok kegyelete számára kiállítsák. Saját lelkünkben él, annak egységében s fejlődésében mindig ujjaáteremtődik, nemzedékről nemzedékre ujjaalakul, s a szerves életnek folyton megújuló feltételeihez alkalmazkodva, megóvjuk az elsatnyulástól és a pusztulástól. Az ilyen folytonos fejlődésmenetben lett az isteneszme szent hagyománya elhalt fetisisztikus formákból tisztán szellemi, etikai istengondolattá, vetette le a kinyilatkoztatás hagyománya antropomorfisztikus leplét, kapott a vallásnak minden egyéb hagyománya nemzedékről nemzedékre a kultúrtudatnak megfelelő értelmezést, amelyet éppen nem mechanikusan, hanem az egységességre és belső igazságra irányuló erkölcsi kényszer által hajtottak végre. Tudjuk, hogy anélkül, hogy figyelmen kívül hagynók hatalmas erkölcsi egyéniségeknek — gondoljunk csak Izrael prófétáira — befolyását e fejlődés tényeire, mekkora része volt e fejlődésben a gondolkodási eredmények haladásá-

nak. Az istenségnek emberi alakot és emberi indulatokat tulajdonító képzetek teljes kiirtását az istenfogalomból az uralkodó filozófiai gondolatok elfogadása és a hagyománynak e gondolatokhoz való alkalmazkodása tette lehetővé. Soha e fejlődésmenetben a hagyomány lényege kárt nem szenvedett, sokkal inkább életerejét mutatta meg benne; ameddig igazi életet él, nem fog ellenséges hatalomként ellenszegülni azoknak az eredményeknek, amelyeket komoly tudományos módszerrel az ő legrégebbi dokumentumaiból.

Nem volna tehát helyénvaló az a gyanú, hogy mindenfajta hagyomány eleve a szellemi haladásnak ellensége. Igaz, hogy sokszor mint illetet állítják szembe az emberiség intellektuális érdekeivel, ami — valljuk meg — azoknak róható fel vétkül, akik az ő zászlaja alatt lázadnak föl — rövidesen kudarcot valló harcban — a tudomány ellen. Példaként említem egy ismert publicistának néhány mondatát, annak a veszélyes hangulatnak jellemzésére, amelyet a hagyomány szó kelt a modern ember tudatában. „A történelem újra meg újra azt tanítja, hogy a hagyományban minden haladás legnagyobb ellensége rejtőzik. Az újnak feltétele mindig a hagyománnyal való szakítás és haladás nem gondolható el a hagyományos felfogások feláldozása nélkül, ha csak nem oly tények felfedezéséről van szó, amelyek váratlanul vagy legalább látszat szerint az eddig ismerttel való egyenes kapcsolat nélkül állnak előttünk.“

Szívesen tesszük magunkévá ezt az ítéletet, amennyiben a *holt* hagyományra vonatkozik. Ez persze könnyen jut ellentétbe ismereteink fejlődésének előrehajtó erőivel. Soha azonban az *élő* hagyomány nem vállalja a késleltetésnek ezt a végzetes és ártalmas tisztét. Természete szerint sokkal inkább termékeny erkölcsi elem lesz szellemi gyarapodásunk menetében; minden, ami a tudományos haladásnak ellenmond, bénítólag hatna saját életére s kitenné a hanyatlásnak és bomlásnak. Ameddig él, szükségszerűen a valóságon belül lé-

tezik, mert csak ebben élhet tovább, nem pedig a lényeg nélküli látszatban.

Ezzel oly szempontra tettünk szert, amelyből megértjük egyrészt a vallási hagyományban való élet lényegét, másrészt a vallási hagyomány helyét a kultúrtudaton belül. A tudományos műveltség összesége, a teremtő kutatónak és a befogadó laikusnak e közös birtoka, nem jut eszerint a vallási hagyománnyal olyanféle ellentétbe, amelynek kiegyenlítése talán a *teológiára* várna. Éppenséggel nem! Sőt kialakul annak tudata, hogy tudományos műveltség és vallási hagyomány szorosán és ellenmondás nélkül összetartoznak. Ennek az összetartozásnak elemzése a vallásbölcselet feladata, ápolása a vallási nevelés célja és feladata a családban és az iskolában, főleg a családban; mert hiszen a család körében folytatódik a legközvetlenebbül minden hagyomány. A család az ősök hagyományának leghivatottabb hordozója; csak belőle sugárzik az ki szélesebb közösségekbe, amelyekben gyűjtőpontok alakulnak a közös hagyományelemek számára. A *vallásközösség* a közös hagyományok által egyesített családok összesége.

Igy az *élő* hagyomány fogalma a család és a község vallási életének középpontjába kerül, az *élő* hagyományé, nem a holté. Ezzel elutasítjuk és kizárjuk egy merev dogmatizmus elviselhetetlen bilincseit. Helyébe lép az *élő* hagyomány ápolása kultúrtudatunkkal való összefüggésében és időbelileg vele párhuzamosan; lényege ebben változatlan marad, de folyton gazdagszik szellemünk szerzeményeinek növekedő gazdagságával. Nem lesz olyan új ismeretelem, amely ne volna befolyással a gondolkodásnak és az életnek szerves fejlődésére és harmónikus kibontakozására a vallási hagyományok szellemében.

Ezzel azonban egyidejűleg az *élő* hagyománynak egy lényegbe vágó tulajdonsága is meg van adva. Ahogyan az *élő* hagyomány nem egyeztethető össze elhalt, az *élő* jelen tudatában nem gyö-

kerező formaalakulatok állandósításával, ahogyan a leghatározottabban elutasítja azt, hogy csupán relativ értékű elméleti vagy gyakorlati normának abszolút értéket tulajdonítson, éppúgy nem egyeztethető össze megnyilvánulásai egyformásításának követelményeivel. Az egyházi közösség: absztrakció; igazi élete benne csak a vallásos *egyénnek* és a nevelő individualizmus szellemétől áthattott *családnak* van. Minden egyén lelkében a hagyomány újjáalakul, ez az újjáalakulás pedig az egyesnek egész egyéni szellemi életétől függ s attól, hogy ezt hogyan tükrözteti vissza egy család nevelésében. Az egyéni vallási tudat autonómiájának elismerése, szemben a vallási tények látszólag időszerű, de valójában a hagyomány dogmatikus megcsontosodására és megnyomorodására vezető rendjének követelésével, logikailag szükséges folyamánya az élő hagyomány hatásának. A mellett persze ezerféle változat összjátékára eszmélünk olyan területen, amelyet helytelenül örökké egyforma elrendezettség körülkerített terének tartanak. De hiszen amaz egyéni változatosságban lüktet minden élet s így az elevenen továbbható, szellemi közreműködésünkkel folyton újjáalakuló hagyomány is.

Amidőn már most a vallási tényeknek kétféle szemlélési módját állítjuk egymással szembe, a *dogmatizmust* és a *tradicionalizmust*, egyetemes erkölcsi tekintetekből is a kettő közül az utóbbinak kell, hogy adjuk az elsőbbséget.

A dogmatizmus azzal az igénnyel lép föl, hogy az igazságnak vitathatatlan birtokában van. Természeténél fogva kizárja mindazokat a dogmatikus megállapításokat, amelyeket más körben ugyanolyan igénnyel fellépve fejlesztettek, ápoltak és tanítottak és amelyek a saját formuláival ellenkeznek. A $+a$ dogma kérlelhetetlen ellensége a $-a$ dogmának. Tűzzel-vassal és tollal küzdenek egymás ellen. A türelmesség, amely bizonyára az e fajta valláson belül is lehetséges, kényszerű, más hatalmak által kivívott engedményhez hasonlít; sú-

lyos áldozat, amelyet a dogmatizmus a társadalmi együttélés szükségszerűségeinek hoz, vagy pedig bevallása saját gyengeségének.

A tradicionisztikus felfogás nem lép föl a kizárólagosság igényével. Semmi sem áll tőle távolabb, mint e mondás: egyedül nálam az üdvösség. Nem itélkezik paradicsom és pokol fölött. Mit mond tehát? Azt mondja: Korábbi nemzedékektől, amelyeknek erkölcsi folytonosságában állok, oly gondolatokat és intézményeket örököltem, amelyek ez ősök sorának belső életét boldoggá tették, szervei voltak az ő évszázadokon és évezredekken át kipróbált erkölcsi nemességüknek, eszményi élet-törekvéseiknek. Az isteni az ő életükben, egyéni maguktartásában és családi kapcsolatukban ama gondolatok és intézmények formájában fejeződött ki. Átvonultak a történelmen, fejlődésükben azt a szellemi színezetet vették föl, amelyet az emberi szellem felfelé törekvő alakulása adott neki és amellyel soha nem juthatnak ellenkezésbe. Ama, gondolatokban és intézményekben élő hagyományok tovább hatnak bennünk mint vallási gondolatok és vallási intézmények. Idealizmusunknak megadják az erkölcsi avatást és a történeti folytonosság megszilárdítását.

Ez egészen szubjektív jellegű értékítélet, — erőszakoskodás, követelődzés, mások hagyomány-szférájába való belenyúlás nélkül. Nem tanítunk, nem dogmatizálunk, nem vitatkozunk. A vallási élet körében nem arra a kérdésre felelünk: mi igaz a filozófiában, matematikában, természettudományban, geológiában és régiségtanban? Hanem arra a kérdésre: mely gondolatok és intézmények nemesítették meg az elődök életét, akiknek történeti utódai vagyunk, segítették elő lelkük békéjét, edzették meg őket a sors csapásai ellen, vitték őket közelebb az istenihez — hogy mi is meg-nemesítsük velük a magunk életét, szemléltessük családjukban s átadjuk nevelés útján a következő nemzedékeknek? Ezzel belső életet élünk. S ahogyan meg vagyunk győződve a mi hagyomá-

nyaink értékéről az élet eszményítése, erkölcsösítése és boldogítása tekintetében, ugyanígy hiszünk mások hagyományainak ugyanilyen hatásában. Minden vallási forma hagyományok kibélyegződése. Mindegyik egy „módja az üdvözülésnek“. Ez a felfogás a türelmességet hordja csírájában; fogalmilag egybe van vele kapcsolva; nem belőle kikényszerített engedmény. Türelmetlenség mások hagyományaival szemben, azok lenézése, kigúnyolása vagy éppen gyűlölködő üldözése ezen az állásponton nemcsak erkölcsi eltévelyedés, hanem logikai képtelenség is.

Ha már most azt is kérdezzük, hogyan viszonylik a mi saját áthagyományozott hitvallásunk az ilyen vallási felfogás követelményeihez, azt felelhetjük, hogy ez a viszony kedvező. Hitvallásunk gazdag hagyományai évezredes múltban adták próbáját *fejlődésképeségüknek*, azaz annak, hogy a cselekvő életre hivatottak, hogy minden idő és minden hely követelményeinek eleget tenni igyekezzenek, hogy a haladó szellemi műveltséggel lépést tartani képesek. Mivel helyi és időbeli határoktól függetlenek, nincsenek kizárólag a történelemnek egy bizonyos korszakával összekapcsolva, nem fűződnek a kultúrának egy bizonyos formájához, amelynek meghaladása felbomlásukat vonná maga után. Ha ellenben idegenkednének a fejlődéstől, ha ezen belül a jelen vallási élete nem tekintené magát *áthagyományozó láncszemnek* a hagyomány fejlődésének végtelen láncában, akkor abban a veszedelemben forognának, hogy valótlanná meredvednek, hogy egy fantazmagória képét nyújtják, amelynek a vallásos lélekben nem felel meg semmi reális.

S a mi zsidó vallásunk kedvező helyzete az itt jelzett eszmék irányában megmutatkozik abban is, hogy a kezdet kezdetétől fogva minden dogmatizmus távol áll tőle. Teljes vallástörténeti meggyőződéssel állítom ezt, pedig jól tudom, mily élénk vita folyt annakidején arról, hogy vannak-e a zsidóságnak dogmái, avagy nincsenek, ami alapjában

véve nagyon henye kérdés. A negatív tézis szószólói mint klasszikus forrásra *Mendelssohn Mózesre* hivatkozhattak, aki „Jerusalem“-ének egyik híres helyén a zsidóság szempontjából a dogmákat elveti. Ezzel szemben mindig voltak védői is a dogmáknak, mint a zsidó vallás szabályozóinak. Azonban a zsidóság dogmaszerűségéről való tézisének védelmére csak irodalmi bizonyítékokat tudtak felhozni. (V. ö. Leopold Löw: *Jüdische Dogmen*. Budapest. 1870.) Csak azt a kétségtelen ténnyt bizonyították, hogy a zsidó vallási irodalomban egészen tekintélyes sora található az olyan írásműveknek, amelyekben gondolkodóink megpróbálták filozófiai műveltségükkel öszhangban a zsidóság tanait teljesen szubjektív módon megrögzíteni, de nem kerülhették el, hogy más gondolkodók, más módszerek követői küzdjenek ellenük vagy megcáfolják őket. Ilyen formulázásokra inkább a védekezés kényszere vezetett, mintsem a pozitív, változhatatlan megállapítások szükséglete a hitvallás elméleti kérdéseiben. Voltak tehát dogmatikus kísérletek az irodalomban, de nem voltak végleges egyházi megállapítások az egyik vagy a másik formulára nézve. A zsidóság mindenkor *élő hagyományok* foglalata volt, nem pedig *dogmák* rendszere.

A fődolog mindig az örökölt hagyományon belül való állás volt. Ama gondolatokon belül, amelyeknek hirdetése — a múltban és a jelenben egyaránt — a zsidóság történeti küldetése.

S ne feledkezzünk meg ebben az elmélkedésben arról, hogy épp az a vallási gondolkodó, akiben a zsidó szellem, természetesen korának megfelelően még nemzetileg korlátozott formában, kifejezésre jutott, *Jehuda Halévi*, a költő és gondolkodó, klasszikus tanunk a száraz, dogmatikus skolasztika elvetésére s annak az életeleven hagyománnyal való helyettesítésére, mert egyedül benne él és hat az igazi vallás. Gondolatai utóhatását érezzük *Mendelssohn Mózesben*, akinek fiatalkori tanítója szerzője volt egy mélyreható kommentárnak *Jehuda Halévi Khazari*-művéhez.

Mivel már most az élet a vallásban nem választható el a hagyomány fejlődésének tudatától, ebből a művelt hitvalló számára egy fontos következmény adódik, amelynek komoly tekintetbevételét épp az általunk elfoglalt állásponton igen lényegesnek kell tartanunk.

Történeti alapon állunk. Vallási tudatunk létrejöttében elméleti vonatkozásban történelmi megfontolásoknak, gyakorlati vonatkozásban fejlődéstörténeti folyamatoknak is részük van.

Ennélfogva nekünk hagyománytisztelőknek még inkább, mint a dogmatikusoknak, szívügyünk kell, hogy legyen a mi régiségeink tudományos művelése. Mert, ha e hagyománytiszteletre akarunk nevelni, ez elválaszthatatlan attól, hogy a régiségnek, az ő történeti jelentőségének, fontosságának, avatottságának és szentségének méltatására neveljünk. Az iránta való kegyeletet, amely túl-emelkedik a zavaros rajongás és a homályos romantika színvonalán, nem visszatekintő szentimentalitással, hanem komoly, igazságkereső tanulmánnyal szerezzük meg. Csak ez erősítheti meg tiszteletünket és szeretetünket hagyományainknak mártírok vére jelezte fejlődésútja iránt. Itt van elsősorban a szent nyelv, amelyben hagyományaink legrégebbi dokumentumai és kinyilatkoztatásai vannak megrögzítve; azután maguk a dokumentumok, felhalmozva oly irodalomban, amelynek minden betűje megadást és erkölcsi önfeláldozást lehel, hagyományaink és értelmezéseik legrégebbi emlékei, amint azokat elődeink elmúlt századokban, koruknak megfelelően, kialakították. Az áhítatos elmerülés ama nyelvben és amaz írásokban nem hiányozhatik azoknak nevelési tervéből, akiknek vallási tudata nem elégszik meg merev adottságokkal, hanem történeti megismerés eredménye s a folyton változó és a cselekvő életben érvényesülő hagyományok ápolásában nyilvánul.

Épp a művelt zsidóságra vár a feladat, hogy ezt a hagyományt ne engedje eltűnni az eleven fejlődés folyamából.

